

Κωνσταντῖνος Σβολόπουλος

Καθοριστικοί παράγοντες
τῆς ἀλυτρωτικῆς πολιτικῆς τῆς Ἑλλάδας:

Ἐκτιμήσεις καί ὑποθέσεις
μέ ἀφορμή τήν Κρητικὴ Ἐπανάσταση (1866-1869)

Ὁ ἀγώνας τῶν Κρητῶν γιὰ τὴν ἀποτίναξη τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας ἐξέφρασε γιὰ ἕνα σχεδόν αἰῶνα τοὺς ἀλυτρωτικούς πόθους τοῦ Ἑλληνισμοῦ μέ συνέπεια καὶ ἔνταση ἐντελῶς ξεχωριστή*. Ἡ διατήρηση τῆς Μεγαλονήσου, ἔξω ἀπὸ τὰ σύνορα τοῦ ἀνεξάρτητου ἑλληνικοῦ κράτους, παρά τὴν ἐνεργὴ συμμετοχὴ τῆς στήν ἐθνικὴ ἐξέγερση τοῦ 1821, ὑποχρέωσε τοὺς Χριστιανοὺς κατοίκους τῆς νὰ ἀποδυσθῶν σέ νέους μακροὺς καὶ ἐπίμονους ἀγῶνες μέχρις ὅτου ἐξασφαλίσουν τὴν ἐνσωμάτωση στήν ἐλεύθερη Ἑλλάδα, τὸ 1912. Ἄν, πέρα ἀπὸ τὴν ἀνάλυση τῆς ἱστορικῆς αὐτῆς πορείας, χρειαζόταν καὶ μία ἀμεσότερα ἀπτή ἀπόδειξη γιὰ τὸν καθαρὰ ἐθνικὸ χαρακτήρα τοῦ Κρητικοῦ ζητήματος, δέν θά εἴχαμε παρά νὰ ἐπαναλάβουμε μία ἀπλή παρατήρηση τοῦ Ἐλευθέριου Πρεβελάκη: μετὰ τὴν ἔνωση τῆς Κρήτης μέ τὴν Ἑλλάδα τὸ Κρητικὸ ζήτημα ἔπαψε νὰ ὑπάρχει.¹

Ἡ Μεγάλῃ κρητικὴ ἐξέγερση τῶν ἐτῶν 1866-69 ὄχι μόνο δέν ἀναιρεῖ ἀλλά, ἀντίθετα, ἐκφράζει χαρακτηριστικὰ τὰ γενικότερα αὐτὰ γνωρίσματα. Ἡ ἐξέλιξη τῶν γεγονότων, ἀπὸ τὴν ἔναρξη τοῦ ἔνοπλου ἀγῶνα, τὸν Ἰούνιο τοῦ 1866, ὡς τὴν ὀριστικὴ ἐκπνοή του, τὸ Φεβρουάριο τοῦ 1869, ἐπιβεβαιώνει τὴν ἀπαρέγκλιτη ἐμμονὴ τῶν ἐπαναστατῶν στήν ἐνωτικὴ ἐπιδίωξη καὶ ἐξαίρει ἀκόμη τὴν ἀκαμπτη ἀγωνιστικότητά τους παρά τίς ἀντίξοες συνθήκες πού ἦταν φυσικὸ νὰ ἀντιμετωπίζουσιν, οἱ ἴδιοι καὶ οἱ οἰκογένειές τους, κάτω ἀπὸ τὴν πίεση τῶν ὀλοένα καὶ πολυαριθμότερων τουρκο-αιγυπτιακῶν δυνάμεων. Ἡ πρωτοβουλία τῆς Πύλης νὰ εἰσαγάγει, τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1868, τὸν Ὀργανικὸ Νόμο, μέ τὴ δεδηλωμένη πρόθεση νὰ συμβάλει στήν ἐξίσωση τῶν δικαιωμάτων μετὰξὺ Μουσουλμάνων καὶ Χριστιανῶν, δέν ἀρκοῦσε γιὰ νὰ ἐκτονώσῃ τὴν ἐπαναστατικὴ ἔνταση. Ὁ ἔνοπλος ἀγώνας θά ἐξασθενίσει βαθμιαία καὶ, τελικά, θά ἐκπνεύσῃ σέ συνάρτηση μέ τὴν περίσφιξη τοῦ τουρκικοῦ στρατιωτικοῦ κλοιοῦ γύρω ἀπὸ τίς ἐπαναστατικὲς ἐστίες, τὴν καταδίκη τῆς Ἐπαναστάσεως ἀπὸ τὰ μέλη τῆς Εὐρωπαϊκῆς Συμφωνίας καὶ τὴ δυσβάστακτη πίεση τῆς

* Ἀνακοίνωση στό συμπόσιο πού ὀργανώθηκε ἀπὸ τὸ Brooklyn College τῆς Νέας Ὑόρκης, μετὰξὺ 3-5 Μαΐου 1982, στὰ πλαίσια τῶν ἐκδηλώσεων τοῦ εἰδικοῦ ἐρευνητικοῦ προγράμματος ὑπὸ τὴν διεύθυνση τοῦ Καθηγητῆ Bela Kivaly μέ τὸ γενικὸ θέμα: "Πόλεμος καὶ Κοινωνία στὴ Νοτιοανατολικὴ Εὐρώπη".

1. Ε. Πρεβελάκη, Ἡ Μεγάλῃ Κρητικὴ Ἐπανάστασις, 1866 - 1869, Ἀθήνα, 1966, σ. 7.

Πύλης καί τῶν Μεγάλων Δυνάμεων σέ βάρος τῆς Ἑλλάδας.²

Ἡ θεώρηση ὅμως τῶν γεγονότων τῆς κρητικῆς ἐξεγέρσεως δέν δίνει ἀφορμή γιά μόνη τήν ὑπογράμμιση τῆς ἐμμονῆς τῶν κατοίκων τῆς Μεγαλονήσου καί τῆς κοινῆς γνώμης τοῦ ἐλεύθερου βασιλείου στό ἀλυτρωτικό ἰδεῶδες. Παρέχει ἀκόμη καί τή δυνατότητα νά ἐπισημανθοῦν οἱ παράγοντες πού ἔτειναν νά ἀναστείλουν τήν εἰσόδωση τῶν πανελληνίων ἐθνικῶν ἐπιδιώξεων. Ἡ πρώτη, πράγματι, προσεκτικὴ ἀνάλυση τῶν γεγονότων ἐπιβεβαιώνει τήν παρεμβολή δυσχερειῶν περισσότερο ἐγγενῶν καί λιγότερο περιστασιακῶν. Ἡ ἄτυχη ἔκβαση τοῦ ἐπαναστατικοῦ ἀγῶνα θά ἦταν δυνατό νά ὀφείλεται στή δυσμενῆ διπλωματικὴ συγκυρία, δηλαδή σ' ἓνα παράγοντα κυρίως μεταβλητό. Ἦταν ὅμως αὐτή ἡ αἰτία ἢ μήπως ἀποδεικνύεται περισσότερο καθοριστικὴ ἢ ἀδυναμία τῶν φορέων τῆς ἐθνικῆς πολιτικῆς νά διαθέσουν μέσα ἱκανά νά ἀνταποκριθοῦν στίς αὐξημένες ἀπαιτήσεις τῶν ἀλυτρωτικῶν τους ἐπιδιώξεων;

Σέ πρώτη θεώρηση, ἡ διπλωματικὴ συγκυρία δέν θά ἦταν δυνατό νά χαρακτηριστεῖ σάν ἀναγκαστικὰ ἀρνητικὴ. Τό πρόβλημα τῆς Μεγαλονήσου ἀποτελοῦσε ἀναμφισβήτητα ὀργανικό μέρος τοῦ ὅλου Ἀνατολικοῦ ζητήματος ἢ ἐνδεχόμενη ὅμως ἱκανοποίηση τῶν ἀλυτρωτικῶν διεκδικήσεων τῆς Ἑλλάδας δέν συνεπαγόταν ἀκόμη τήν παράλληλῃ ἐξασφάλιση παραχωρήσεων καί πρὸς τὰ ἄλλα χριστιανικά ἔθνη τῆς Χερσονήσου. Ταυτόχρονα, ἡ ἐφαρμογὴ τῆς πρακτικῆς τῆς Εὐρωπαϊκῆς Συμφωνίας προϋπόθετε τή διατήρηση τῆς

2. Εἰδικές μελέτες μέ ἀντικείμενο τήν Κρητικὴ Ἐπανάσταση τοῦ 1866-69: Ν. Τσιριντάνη, Ἡ πολιτικὴ καὶ διπλωματικὴ ἱστορία τῆς ἐν Κρήτῃ ἐθνικῆς ἐπαναστάσεως, 1866-1868, 3 τ., Ἀθήνα, 1950-1951. Ι. Μαμαλάκη, Ὁ ἀγῶνας τοῦ 1866-69 γιὰ τὴν ἔνωση τῆς Κρήτης, 2 τ., Θεσσαλονίκη, 1942-1947. "Ἀφιέρωμα στὴν Κρητικὴ Ἐπανάσταση τοῦ 1866", Νέα Ἐστία, LXXX (1966), σσ. 1473-1616. Γενικὴ ἐπισκόπηση τῶν γεγονότων: Ε. Πρεβελάκη, ὀ. π. Ν. Τωμαδάκης, "Ἡ Κρητικὴ Ἐπανάστασις 1866-69", Νέα Ἐστία, LXXX (1966), σσ. 1488-1502. Βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα: Ν. Τωμαδάκη, "Συμβολὴ εἰς τὴν βιβλιογραφίαν τῶν Κρητικῶν ἐπαναστάσεων. Β'. Βιβλιογραφία Ἐπαναστάσεως 1866-1869" Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Κρητικῶν Σπουδῶν, Β' (1939), σσ. 128-238: Μ. Γρηγοράκη, "Συμβολὴ στὴ βιβλιογραφία τῆς Κρητικῆς Ἐπαναστάσεως 1866-1869", Παρτηρητής, 19-29 Μαρτίου 1966, 17-24 Φεβρουαρίου 1967. Συλλογὴ κειμένων ἰδιαίτερου ἐνδιαφέροντος: Ἡ Κρητικὴ Ἐπανάστασις, 1866-1869. Ἐκθέσεις τοῦ ἐν Κρήτῃ Προξένου τῆς Ἑλλάδος, 2 τ., Ἐκδ. Ε. Πρεβελάκης καὶ Β. Πλαγιανάκου-Μεκυάρη, Ἀθήνα (ὄμησ. Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν), 1967.

ίσοροπίας και τό σεβασμό της αρχής της ομοφωνίας των Μεγάλων Δυνάμεων³ ουσιαστικά όμως, τήν ένεργή πρωτοβουλία στό Κρητικό ζήτημα διατηρούσαν οί τρεῖς μόνο Προστάτριες Δυνάμεις- ή Ρωσία, ή Γαλλία και ή Άγγλία. Τό συνακόλουθο έρώτημα ήταν, άν οί τελευταῖες αὐτές ήταν διατεθειμένες νά υιοθετήσουν τή λύση της Ένώσεως και νά συμβάλουν στήν άποδοχή της από τήν Πύλη. Άλλ'άκριβώς στό σημεῖο αὐτό έμελλαν νά έκδηλωθοῦν σοβαρές διαφορές. Ἡ στάση της Ρωσίας ήταν άνεπιφύλακτα θετική. Ἀντίθετο, στή διατήρηση τόσο τοῦ καθεστώτος της Συνθήκης των Παρισίων όσο και τοῦ δόγματος της Ὁθωμανικής άκεραιότητας, τό άνακτοβούλιο της Πετροπούλεως ύποστήριζε τή λύση της ένώσεως της Κρήτης ή τή δημιουργία πολιτείας αυτόνομης- σύμφωνα μέ τό πρότυπο των Παραδουνάβιων Ἡγεμονιών- μέ προοπτική τή μελλοντική ένσωμάτωση στήν Ἑλλάδα. Ἡ στάση της Γαλλίας παρουσίαζε ριζικές μεταλλαγές στό μέτρο πού έπηρεαζόταν από τή γενικότερη διαμόρφωση της εύρωπαϊκής πολιτικής της ή τήν είδικότερη εξέλιξη πάνω σε θέματα πολύ μεγαλύτερης σημασίας για τό Καί ντ' Ὀρσαί. Σταθερά και άπερίφραστα άρνητική ήταν ή άγγλική στάση, βασισμένη στήν άρχή ότι ή διατήρηση και ή ένίσχυση της όθωμανικής ίσχύος άποτελοῦσε τό άσφαλέστερο έρεισμα άντιστάσεως άπέναντι στή ρωσική πίεση προς τήν κατεύθυνση των Στενών και της άνατολικής Μεσογείου. Ὁπωσδήποτε, ή πιστή έφαρμογή τοῦ δόγματος αὐτοῦ δέν άρκοῦσε για νά άποθαρρύνει τίς παράλληλες φήμες από τήν πρόθεση τοῦ Λονδίνου νά έπιβάλλει τήν άποκλειστική έπιρροή ή και τήν κυριαρχία της στήν Κρήτη. Θά ήταν όμως παρακινδυνευμένο νά ύποστηριχτεῖ ότι ή προοπτική αὐτή, άμεσα άνέφικτη, άποτελοῦσε παράγοντα περισσότερο καθοριστικό από τήν πολιτική της διατηρήσεως της Ὁθωμανικής άκεραιότητας. Σέ κάθε περίπτωση, ή άρνηση της Μ. Βρετανίας, έστο και νά συζητήσει τήν προσάρτηση της Κρήτης στήν Ἑλλάδα, άρκοῦσε για νά άναστείλει τήν άνάληψη κάθε θετικής πρωτοβουλίας- άναγκαστικά συλλογικής- των Μεγάλων Δυνάμεων και νά άποτρέψει κάθε εύνοϊκή εξέλιξη στό διπλωματικό πεδίο.³

3. Περισσότερα στοιχεῖα για τή στάση των Μεγάλων Δυνάμεων: D. Dontas, *Greece and the Great Powers 1863-1875*, Θεσσαλονίκη, 1966, σσ. 63-155· D. Michalopoulos, *Vie politique en Grèce pendant les années 1862-1869*, Ἀθήνα, 1981, σσ. 190-202· Κ. Καλλιτάκη, "Άγγλία και Κρήτη", 1868, *Κρητικά Χρονικά*, XXV (1973), σσ. 229-277. Παλαιότερα δημοσιεύματα: E. Driault et M. Lhéritier, *Histoire Diplomatique de la Grèce de 1821 à nos jours*, τ. III, Παρίσι, 1925, σσ. 180-320· E. Κυριακίδης, *Ἱστορία τοῦ συγχρόνου Ἑλληνισμοῦ, 1832-1892, Β'*, Ἀθήνα, 1894, σσ. 309-455.

Ἡ ἀποστέρηση, κάτω ἀπό τίς συνθήκες αὐτές, τῆς ἐπαναστατημένης Κρήτης ἀπό μία ἀποτελεσματική διπλωματική κάλυψη, ἔτεινε ἀναπόφευκτα νά ὑπογραμμῖσει ἀκόμη περισσότερο τή σημασία τῆς πιθανῆς ἐπάρκειας σέ μέσα πρόσφορα νά ἐπιτρέψουν τή συντήρηση ἢ καί τήν ἐπέκταση τοῦ ἔνοπλου ἔθνικοῦ ἀγώνα. Ὁ συσχετισμός τῶν ἀντιμαχόμενων δυνάμεων στή Μεγαλόνησο ἔκλινε ἀποφασιστικά σέ βάρος τῶν ἐπαναστατῶν: τό Σεπτέμβριο τοῦ 1866, ὁ Ἕλληνας πρόξενος στά Χανιά ἀνέβαζε τόν ἀριθμό τῶν τουρκοαιγυπτιακῶν δυνάμεων σέ 42-45.000 ἄνδρες⁴ καί στήν ἀποτίμηση αὐτή θά ὀφείλε νά συνυπολογιστεῖ ἡ συμβολή τοῦ στόλου καί ἡ δυνατότητα γιά σύγχρονο ἐξοπλισμό καί τακτικό ἀνεφοδιασμό. Οἱ ἐπαναστατικές δυνάμεις, ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, ἀπαρτίζονταν ἀπό ἀγωνιστές λιτοδίαιτους, τολμηροῦς καί ἔμπειρους στόν ἀνταρτοπόλεμο⁵ ταυτόχρονα ὅμως ὑστεροῦσαν σημαντικά σέ ἀριθμό καί δέν διέθεταν σύγχρονα πολεμικά μέσα. Κάτω ἀπό τίς συνθήκες αὐτές, οἱ τουρκικές δυνάμεις ἔτειναν νά διατηρήσουν τόν ἔλεγχο τῶν πεδινῶν περιοχῶν καί ἰδιαίτερα τῶν ἀστικῶν κέντρων⁶ οἱ ἐπαναστάτες πάλι ἦταν, καταρχήν, σέ θέση νά συντηροῦν τίς ἐπαναστατικές ἐστίες στά ὄρεινά τοῦ νησιοῦ καί νά παρενοχλοῦν ἀκατάπαυστα τίς τακτικές δυνάμεις τοῦ ἐχθροῦ-ἐφόσον ἰδίως θά ἐνισχύονταν ἠθικά, ὀργανωτικά καί, κυρίως, ὑλικά ἀπό τήν ἐλεύθερη Ἑλλάδα. Ἀπό τήν ἀποψη αὐτή, ἡ συμβολή τῆς Ἀθήνας στήν ἐξέλιξη τοῦ ἐπαναστατικοῦ ἀγώνα θά ἀποδειχτεῖ τόσο καθοριστική ὥστε σύγχρονοι παρατηρητές καί νεώτεροι ἐρευνητές νά ὑποστηρίζουν τήν ἀποψη ὅτι ἡ σταθερή ἐμμονή τῆς ἐλληνικῆς κυβερνήσεως στήν πολιτική τῆς ἐνισχύσεως τῶν ἐπαναστατῶν θά ἦταν ἱκανή νά ἐπιτρέψει τή συντήρηση τοῦ ἔνοπλου ἀγώνα στό διηνεκές.⁴ Τό πρόβλημα ὅμως δέν βρίσκεται στή δυνατότητα ἢ τήν ἀδυναμία, τήν προθυμία ἢ τήν ἀπροθυμία τῶν ἐλληνικῶν κυβερνήσεων τῆς ἐποχῆς νά συνδράμουν τούς Κρήτες ἀγωνιστές⁷ ἐντοπίζεται, κατά κύριο λόγο, στήν ἐτοιμότητά τους νά ἀντιμετωπίσουν, ἐφόσον θά ἐνέμεναν στήν πρακτική τῆς ἐνεργῆς ἐνισχύσεως τοῦ ἐπαναστατικοῦ ἀγώνα στή Μεγαλόνησο, μία πιθανή ἔνοπλη σύρραξη μέ τήν Ὀθωμανική αὐτοκρατορία.

Ἡ ἐμμονή τῆς Ἑλλάδας στήν παροχή βοήθειας σέ ἄνδρες καί ὑλικό πρὸς τήν ἐπαναστατημένη Κρήτη ἐμελλε, πράγματι, νά φέρει τή χώρα στό χεῖλος μιᾶς πολεμικῆς ἀναμετρήσεως μέ τήν Πύλη. Ἡ πολιτική τῆς ἐλληνικῆς κυβερνήσεως - ἀνακοίνωνε τό Νοέμβριο τοῦ 1868 στή Βουλὴ ὁ ὑπουργός τῶν Ἐξωτερικῶν - "ἐψύχρανε τὰς σχέσεις της μετὰ τῆς Ὀθωμανικῆς Πύλης, καί ὡς περισσότερο παρετίνετο ὁ ἀγών, κατὰ τοσοῦτον ἢ ψυχρότης ἤψυξαν⁸ καί ἐπὶ τέλους τοσοῦτον ἤδη ἠλλοιώθησαν αἱ σχέσεις αὐ-

4. D. Michalopoulos, ὀ.π., σσ. 193-201.

ταί, ὥστε φαίνεται ὅτι ἡ Ὑψηλὴ Πύλη ἔλαβε τὴν ἀπόφασιν νὰ προβῆ εἰς διακοπὴν ἀπόλυτον τῶν ὑπαρχουσῶν σχέσεων".⁵ Ἡ διακοπὴ τῶν διπλωματικῶν σχέσεων μεταξὺ τῶν δύο χωρῶν ἐπιβεβαιωνόταν ὀριστικά ὅταν, στίς 4 Δεκεμβρίου, ἡ ἐλληνικὴ κυβέρνησις ἀπόρριπτε τὸ τουρκικὸν τελεσίγραφο πού ἀπαιτοῦσε τόσο τὴ διάλυση τῶν ἐθελοντικῶν σωμάτων ὅσο καὶ τὸν ἀφοπλισμὸν ἢ τὸν ἀποκλεισμὸν ἀπὸ τὰ ἐλληνικὰ λιμάνια τῶν καταδρομικῶν πού ἀνεφοδίαζαν τοὺς ἐπαναστάτες μετ' ἐθελοντές, τρόφιμα καὶ πολεμικὸ ὕλικόν. Θά ἦταν δυνατό νὰ βρεῖ ἡ Ἑλλάδα τὰ διπλωματικά ἐρείσματα πού θά τῆς ἐπέτρεπαν νὰ μὴν ὑποκύψει στίς ἀξιώσεις τῆς Πύλης χωρὶς, ἀναγκαστικά, νὰ ἔρθῃ σὲ πολεμικὴ σύγκρουση μαζί της. Ἡ θετικὴ ἀπάντησις στοῦ ἐρώτημα αὐτό θά προϋπόθετε τὴ σταθερὴ ἐμμονὴ τῶν Προστατριῶν Δυνάμεων στὴν ἀρχὴ τῆς ἐγγυήσεως τῆς ἑδαφικῆς ἀκεραιότητος καὶ τῆς ἀνεξαρτησίας τῆς Ἑλλάδος- σύμφωνον μὲ τὴς ἰδρυτικῆς συνθήκης τοῦ 1830-1832 καὶ τὴς μεταγενέστερες τοῦ 1863-1864- ἔστω καὶ στὴν περίπτωσιν πού ἡ τελευταία αὐτὴ θά ἐνέμενε στὴν παρεμβατικὴ πολιτικὴ τῆς στοῦ Κρητικὸ ζήτημα. Ἄλλ' ἡ τολμηρὴ αὐτὴ προσδοκία διαψευστόταν ἀμετάκλητα ὅταν οἱ Δυνάμεις- Μέλῃ τῆς Εὐρωπαϊκῆς Συμφωνίας συνδύασαν τὴ μεσολαβητικὴν παρέμβασιν μὲ τὸν ἐξαναγκασμὸν τῆς Ἑλλάδος νὰ δεχτεῖ τοὺς ὅρους τοῦ τουρκικοῦ τελεσιγράφου. Κάτω ἀπὸ τὴς συνθήκας αὐτές, ὁ Βούλγαρος παραιτοῦνταν καὶ ἡ διάδοχη κυβέρνησις Ζαΐμη, προκειμένου νὰ ἀποφύγει τὴν πολεμικὴ ἀναμέτρηση μὲ τὴν Τουρκίαν, δεχόταν νὰ παραιτηθεῖ ἀπὸ κάθε παρέμβασιν στοῦ Κρητικὸ ζήτημα- ὅπως εἶχε ἀπαιτήσει ἡ Πύλη καὶ εἶχαν ἀξιώσει ἤδη οἱ Μεγάλαι Δυνάμεις μὲ κοινὴ διακοίνωσίν τους, στίς 20 Ἰανουαρίου 1869.

Ἡ ὑποχώρησις αὐτὴ τῆς ἐλληνικῆς κυβερνήσεως θά ὀφείλε, ἄραγε, νὰ θεωρηθεῖ σάν ἐκδήλωσις ρεαλιστικῆς προσαρμογῆς σὲ μίαν πραγματικὴν κατάστασιν ἀπότοκον ἐγγενῶν ἀδυναμιῶν ἢ σάν ἐνδειξὴ μειωμένου πολιτικοῦ σθένους καὶ συνακόλουθα ἐλλειποῦς πολεμικῆς προπαρασκευῆς ἀπέναντι στὴν ἀντίπαλὴν δύναμιν; Ἡ ἀπάντησις στοῦ κρίσιμου αὐτοῦ ἐρώτημα συνέχεται μὲ τὴ διευκρίνισιν τῆς δυνατοῦτος τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους νὰ καταρτίσει ἀξίωμαχον στρατιωτικὴν δύναμιν πρόσφορον νὰ ἐπιτρέψει τὴν αὐτοτελεῖ πολεμικὴ ἀναμέτρηση μὲ τὴν Ὀθωμανικὴν αὐτοκρατορίαν. Ἡ κυβέρνησις Κουμουνοῦρου δὲν θά διστάσει νὰ ἀντιμετωπίσει τὸ τελευταῖον αὐτὸ ἐνδεχόμενον: μὲ τὴν αὔξησιν, κατὰ περίπου 25 %, τῶν εἰδικῶν κονδυλίων τοῦ Δημόσιου Προϋπολογισμοῦ καὶ τῆς σύντομης ὀργανωτικῆς δραστηριότητος τοῦ Δ. Μπότσαρη, ὑπουργοῦ τῶν Στρατιωτικῶν, θά κατορθώσει νὰ καταρτίσει στρατιωτικὴν δύναμιν 30.000

5. Π ρ α κ τ ι κ ἄ τ ῶ ν Σ υ ν ε δ ρ ι ἄ σ ε ω ν τ ῆ ς Β ο υ λ ῆ ς, Περύοδος Α', Σύνοδος Γ', 1868, Ἀθήνα, σσ. 561-2.

ἀνδρῶν- τή μεγαλύτερη ἀπό τή σύσταση τοῦ ἀνεξάρτητου ἑλληνικοῦ κράτους.⁶ Ἦταν ὁμως, πράγματι, δυνατή ἡ σταθερή διάθεση ἐξίσου σημαντικοῦ ποσοστοῦ ἀπό τόν τακτικό προϋπολογισμό γιά τίς στρατιωτικές ἀνάγκες καί, κυρίως, ἦταν ἱκανή ἡ παραπάνω στρατιά νά ἀντιπαταχτεῖ μέ ἐπιτυχία στήν ὀθωμανική στρατιωτική δύναμη; Οἱ ἀπόψεις πού διατυπώνονταν στήν ἑλληνική Βουλή, τόν Ὀκτώβριο τοῦ 1868, μέ τήν εὐκαιρία τῆς καταρτίσεως τοῦ νέου προϋπολογισμοῦ, ἦταν ἰδιαίτερα κριτικές: "στρατός μὴ ἀξιόμαχος δαπανᾷ τό 1/3 σχεδόν τοῦ ὄλου προϋπολογισμοῦ, αἱ δέ μέλλουσαι δι' αὐτόν δαπάναι πρός προμήθειαν ὑλικοῦ θέλουσι στοιχίζει διπλάσιον τῆς ἀξίας των διότι διὰ δανείων θέλουσι γίνεσθαι". "ὁ ὑπάρχων στρατός δι' εἰρήνην μὲν θεωρεῖται πολυδάπανος, πρός πόλεμον δέ μὴ ἀξιόμαχος".⁷ Ἡ βασικὴ αὐτὴ διαπίστωση ἀποτέλεσε ὄχι μόνο τή συνισταμένη τῶν ἀπόψεων τοῦ Κοινοβουλίου πού εἶχε προκύψει ἀπό τίς ἐκλογές τοῦ Μαρτίου 1868 ἀλλὰ καί τόν καθοριστικὸ γνῶμονα τῆς πολιτικῆς τοῦ Βούλγαρη καί τῆς μερίδας πού θά διαδεχτεῖ τόν Κουμουνδούρο στήν ἀσκησὴ τῆς ἐξουσίας, ὅπως καί τοῦ βασιλιᾶ Γεωργίου Α', πού εἶχε ἀναλάβει τὴν πρωτοβουλία καί τὴν εὐθύνη γιά τὴν κυβερνητικὴ μεταβολή. Ἀπολογητὴς τῆς πολιτικῆς τοῦ τελευταίου, ὁ Ἀλέξανδρος Βυζάντιος ἔγραφε τόν Ἰανουάριο τοῦ 1868: "Οἱ μὲν ἠθελον νά ὀπλίωσι τὴν Ἑλλάδα ὅπως- ὅπως καί νά πληρώσωσι τὰς ἀποθήκας μέ παντοίων εἰδῶν ἀπομεινάρια· ὁ δέ ἔτρεμε μὴ διὰ τῆς σπουδῆς ταύτης παραστῆ ἐπὶ τέλους ἡ Ἑλλάς οὐχὶ ὡς ἀρχαῖος εὐπρεπὴς ὀπλίτης, ἀλλ' ὡς νέος Δόν Κιχώτης φέρων λόγχην καί λεκάνην ἀντὶ περικεφαλαίας ..."⁸

Ἄν κρινόταν βραχυπρόθεσμα ἀδύνατη ἡ κατάλληλη στρατιωτικὴ προπαρασκευὴ τῆς χώρας, δέν ἐπιβαλλόταν ἀραγε ἡ προσφυγὴ στὸν ἐξωτερικὸ δανεισμό προκειμένου νά ἱκανοποιηθεῖ ἡ ζωτικὴ αὐτὴ ἐθνικὴ ἀναγκαιότητα; Ἄλλ' ἢ τυχόν θετικὴ ἀπόκριση συνεπαγόταν τὴν προηγούμενη ἐξομάλυνση τῶν διαφορῶν μέ τοὺς ξένους κατόχους ὁμολογιῶν ἀπὸ τὰ δάνεια τῆς Ἀνεξαρτησίας. Ἡ ἀδυναμία ὁμως τῶν ἑλληνικῶν κυβερνήσεων, μετὰ τὴν δῆλωση ἀδυναμίας πληρωμῆς τὸ 1843 καί ὡς τὸ 1878, νά καταλήξουν σέ μιὰ σύμφωνία- ἔστω καί προσωρινή- εἶχε συνεπιφέρει τὸ κλεισιμο τῶν ξένων χρηματαγορῶν καί ἔκαμε ἀδύνατη τὴ σύναψη νέου δανείου. Κάτω ἀπὸ τίς συνθήκες αὐτές, γιά νά καλύψει τίς ἐκτακτες ἀνάγκες τῆς, ἡ Ἑλλάδα ἦταν ὑποχρεωμένη νά καταφεύ-

6. D. Michalopoulos, ὁ. π., σσ. 193-5 (βλ. συγκριτικούς πίνακες τῶν δημοσίων δαπανῶν στὴ διάρκεια τῶν ἐτῶν 1863-1869, σσ. 231-241).

7. Π ρ α κ τ ι κ ᾶ τ ῶ ν Σ υ ν ε δ ρ ι ᾶ σ ε ω ν τ ῆ ς Β ο υ λ ῆ ς ..., σσ. 475-7, 509-10.

8. Ἐ ρ γ α Α. Β υ ζ α ν τ ῖ ο υ, Τερζέστη, 1893, σ. 87.

γει στον έσωτερικό δανεισμό. Προκειμένου πράγματι νά αντιμετωπιστούν τά προβλήματα πού ανέκυψαν από τή δημιουργία, στήν περίοδο μόνο 1861-1878, έλλείμματος 60 έκατομμ. δρχ., συνάπτονταν άλλεπάλληλα έσωτερικά δάνεια κάτω από όρους έξαιρετικά δυσμενείς χωρίς τελικά νά άποβαίνει δυνατή ή άποφυγή τής εκδόσεως έντοκων γραμματίων ή τής αναγκαστικής κυκλοφορίας.⁹ 'Αλλ' άκόμη καί αν ο έξωτερικός δανεισμός θεωρούνταν έφικτός, ήταν πράγματι σκόπιμο νά υποθηκευτεί ή παραγωγική ανάπτυξη καί ή κοινωνική πρόοδος τής χώρας στή σκοπιμότητα τής πολεμικής προπαρασκευής; Πάνω στό θέμα τοϋτο, οι άπόψεις τής πολιτικής ήγεσίας καί τής κοινής γνώμης παρουσίαζαν σοβαρές άποκλίσεις. Θά ήταν δυνατό νά λεχθεΐ ότι οι δύο άκρατοι πόλοι βασιζόνταν στήν άπόδοση τής προτεραιότητας στή στρατιωτική ή στήν έσωτερική - διοικητική καί οικονομική - ένδυνάμωση τής χώρας. 'Οπωσδήποτε, ή τυχόν άντιγνωμία δέν όφειλόταν αναγκαστικά στήν καθολική υποτίμηση τοϋ ένός ή τοϋ άλλου παράγοντα άπό τίς διϊστάμενες πλευρές. 'Αλλ' ή πρώτη μερίδα πίστευε ότι ή έδαφική διεύρυνση άποτελοϋσε τήν προϋπόθεση καί για τήν κοινωνική καί οικονομική πρόοδο τής 'Ελλάδας' ένω ή δεϋτερη εκλινε προς τήν άποψη ότι μόνη ή δημιουργία σοβαρής έσωτερικής υποδομής θά έξασφάλιζε τίς προϋποθέσεις για τήν εϋόδωση ένός προγράμματος σοβαρής πολεμικής προετοιμασίας. 'Η βασική αϋτή άντιγνωμία συνυφάνθηκε καί μέ τήν πολιτική τών "προστατριών" Μεγάλων Δυνάμεων άπέναντι στό έλληνικό ζήτημα: ή Ρωσία εΐχε κατά κανόνα ένθαρρύνει τήν πολιτική τής άμεσης δυναμικής συμμετοχής τής 'Ελλάδας ή καί τής υποκινήσεως τών αλυτρωτικών άγώνων τοϋ υπόδουλου έλληνισμού, ένω ή 'Αγγλία εΐχε σταθερά υποστηρίξει, έστω καί χωρίς τήν άπαραίτητη συνέπεια στό πεδίο τής έφαρμογής, τήν προτεραιότητα τής έσωτερικής άναπτύξεως τής χώρας σάν προϋποθέσεως για τήν πραγματοποίηση τών τολμηρών ένθνικών όραματισμών της.

'Η διάσταση αϋτή τών άντιλήψεων μέ άντικείμενο τή μεθόδευση τής αλυτρωτικής πολιτικής τής 'Ελλάδας εΐναι χαρακτηριστικά εκδηλη στή διάρκεια τής περιόδου πού κυριαρχείται ά-

9. 'Α. 'Ανδρεάδη, Μαθηματα Δημοσίας Οικονομίας. 'Εθνικά δάνεια καί 'Ελληνική Δημοσία Οικονομία, Α', 'Αθήνα, 1925, σσ. 69-76, 79-81. 'Α. 'Αγγελόπουλο, Τό Δημοσίον Χρέος τής 'Ελλάδος, 'Αθήνα, 1947, σσ. 20-2. Τ. Λιγνάδη, 'Η ξενική έξάρτηση κατ'ά τήν δολαδρομήν τοϋ Νεοελληνικοϋ Κράτους (1821-1945), 'Αθήνα, 1975, σσ. 114-7, 119-20. Χαρακτηριστικές παρατηρήσεις: Α. Συγγροϋ, 'Απομνημονεύματα Β', σ. 184-5.

πό την κρητική εξέγερση. Ὁ Κουμουνδοῦρος υιοθετεῖ, ἔστω καί χωρίς νά ἐγκαταλείψει τήν κατ'ἐπίφαση οὐδετερότητα, πολιτική δυναμικῆς προβολῆς καί διεκδικήσεως τῶν ἐθνικῶν δικαίων. Ἡ τακτική του συνεπαγόταν τήν ἐνίσχυση τῶν ἐπαναστατῶν στή Μεγαλόνησο, τή στρατιωτική προπαρασκευή τῆς χώρας ἐνόψει πιθανῆς ἀναμετρήσεως μέ τήν Τουρκία, τή διεύρυνση, τέλος, τοῦ δικτύου τῶν φιλικῶν σχέσεων τῆς Ἑλλάδας πρὸς τήν κατεύθυνση γειτονικῶν κρατῶν καί λαῶν ἀντίθετων στό καθεστῶς τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας - ὅπως τῆ Ρουμανία, τό Μαυροβούνιο, τήν Αἴγυπτο, τούς Μαρωνίτες τοῦ Λιβάνου καί, ἰδίως, τή Σερβία: τόν Αὐγούστο τοῦ 1867, θά συνάψει στό Φεσλάου τή γνωστή διμερή συνθήκη συμμαχίας.¹⁰ Προκειμένου νά ἐπιβάλλει τήν ἄμεση ἐφαρμογή ἐνός προγράμματος ἐξίσου φιλόδοξου, ἡ κυβέρνηση Κουμουνδοῦρου θά ἐπιβαρύνει τόν προϋπολογισμό μέ ἔκτακτες δαπάνες, θά προσπαθήσει νά προωθήσει τή συμβιβαστική ρύθμιση τῶν διαφορῶν μέ τούς ξένους ὁμολογιούχους καί θά προσφύγει στόν ἐσωτερικό δανεισμό, χωρίς ὅμως ἰδιαίτερα ἐνθαρρυντικά ἀποτελέσματα¹¹. Στόν ἀντίποδα τῆς βασικῆς αὐτῆς ἀντιλήψεως τοῦ Κουμουνδοῦρου, ὁ Βούλγαρος ἐξέφραζε - ἀρνητικά - τήν ἀντίρροπη τάση. Χωρίς, πράγματι, νά πείθει γιά τήν πρόθεσή του νά ἀποβλέψει στή συνεπή καί συστηματική ἐφαρμογή τοῦ προγράμματος ἐσωτερικῆς ἀνορθώσεως τοῦ ἑλληνικοῦ βασιλείου, ἀντιμετώπιζε ταυτόχρονα μέ μεγάλη ἐπιφυλακτικότητα κάθε πρωτοβουλία γιά τή δυναμική ἀνακίνηση τῶν ἐθνικῶν διεκδικήσεων τοῦ ἀλύτρωτου ἑλληνισμοῦ. Στήν περίπτωση τῆς κρητικῆς ἐξεγέρσεως δέν θά παρεκκλίνει ἀπό τήν τακτική αὐτή· δέν εἶχε μάλιστα διστάσει νά ζητήσῃ, χωρίς ἀποτέλεσμα, ἀπό τίς Προστάτριες Δυνάμεις νά ἀπαιτήσουν ἀπό τήν ἑλληνική κυβέρνηση νά σταματήσῃ νά παρεμβαίνει στήν Κρήτη ὥστε νά δικαιολογήσῃ τήν ὑποχώρησή του στόν ἑλληνικό λαό!¹² Ὁ φόβος ὅμως μή προκαλέσει ἀρνητικές ἀντιδράσεις στό ἐπίπεδο τῆς κοινῆς γνώμης καί, ἀνάλογα μέ τήν ἐξέλιξη τῶν γεγονότων, ἡ παράλληλη σκέψη ὅτι θά ἦταν δυνατό νά ἐπωφεληθεῖ ἀπό κάποια εὐνοϊκή συγκυρία γιά νά προωθήσῃ μία ἀποδεκτὴ συμβιβαστική λύση τοῦ Κρητικοῦ ζητήματος, τόν ὤθησαν νά μὴν ἀποστεῖ ριζικά - τουλάχιστον φαινομενικά - ἀπό τήν πολιτική τῶν προκατόχων του ἢ καί, σέ ὀρισμένες περιπτώσεις, νά πλειοδοτήσῃ στήν ἀποστολή ἐνισχύσεων στήν Κρήτη ἢ

10. S. Laskaris, "La premiere alliance entre la Grèce et la Serbie", *Le Monde Slave*, (1926), σσ. 380-437.

11. Γενική θεώρηση τῆς πολιτικῆς τοῦ Κουμουνδοῦρου, Ν. Τσιριντάνη, ὁ. π., Β', σσ. 20· ἐπίσης Ε. Κυριακίδης, ὁ. π., σσ. 193-8.

12. D. Dontas, ὁ. π., σσ. 120-2· D. Michalopoulos, ὁ. π., σ. 198, 201.

στήν πρόβλεψη έκτακτων οικονομικών μέτρων - όπως ή προσφυγή στην αναγκαστική κυκλοφορία.

Η διαμόρφωση της στάσεως των Προστατριών Δυνάμεων στη διάρκεια της κρητικής εξέγερσεως αντικατόπτριζε την ίδια βασική διαφοροποίηση. Η Ρωσία είχε ένθαρρυνει τόσο την ελληνική κυβέρνηση όσο και τους Κρητικούς αγωνιστές στην ανάληψη του ένοπλου αγώνα. Στόν αντίποδά της, ή Αγγλία όχι μόνο είχε άποθαρρύνει κάθε ιδέα προσφυγής στην επαναστατική δράση αλλά και δέν δίσταζε - συχνά μέ την άμφίρροπη συμπάρασταση της Γαλλίας - νά άσκήσει πίεση προκειμένου νά πετύχει την αντικατάσταση της κυβερνήσεως Κουμουνδούρου από μία κυβέρνηση άποφασισμένη νά διακόψει την ένίσχυση προς τους επαναστάτες. Στό σημείο αυτό, ή άποφασιστική παρέμβαση του βασιλιά Γεωργίου όχι μόνο ήταν σύμφωνη μέ τή γενικότερα συγκρατημένη πολιτική του, αλλά και άπότοκη της εύαισθησίας του άπέναντι στις βρετανικές πιέσεις και της προσαρμογής του στα διδάγματα του Κριμαϊκού Πολέμου. "Άκόμη και αν ή Ρωσία - παρατηρούσε ό ίδιος - ήταν διατεθειμένη νά διακινδυνεύσει ένα πόλεμο μέ τις Δυτικές Δυνάμεις για χάρη της Κρήτης, θά ήταν έντελώς άντιπολιτικό για ένα βασιλέα της Ελλάδας νά κάμει κάτι άνάλογο έφόσον, αν μία ρωσική ναυτική μοίρα έπιχειρούσε νά υπερασπίσει την Ελλάδα σε ένα πόλεμο έναντίον της Τουρκίας, ή άμεση και άναπόφευκτη συνέπεια θά ήταν ή καταστροφή του ρωσικού και του ελληνικού στόλου από τις συνδυασμένες ναυτικές δυνάμεις της Αγγλίας και της Γαλλίας ..."¹³ Η μοιραία, κάτω από της συνθήκες αυτές, έπικράτηση της άγγλικής γραμμής θά έπιτρέψει στο Βρετανό ύπουργό των Έξωτερικών νά μιλήσει λίγο άργότερα για τό "μάθημα της Κρήτης": οι έπίμονες προσπάθειες των ελληνικών κυβερνήσεων νά διατηρήσουν στή ζωή την ιδέα της έδαφικής μεγεθύσεως σε βάρος της Τουρκίας πρέπει νά έγκαταλειφθούν και οι στρατιωτικές δαπάνες νά περικοπούν έφόσον ή έγγύηση των τριών Προστατριών Δυνάμεων έπιτρέπει στην Ελλάδα νά μή διατηρεί άλλη ένοπλη δύναμη από την άστυνομία όσο ταχύτερα άπαλλαγούν από την αντίθετη προκατάληψη τόσο ταχύτερα θά μπορέσουν νά όργανώσουν τή διοίκηση, νά επαναφέρουν την τάξη στα οικονομικά και νά πετύχουν την άνάπτυξη της υλικής εύημερίας της χώρας.¹⁴

Συμπερασματικά, θά ήταν δυνατό νά υποστηριχτεί ότι ή άσκηση της άλυτρωτικής πολιτικής - μέ άναπόφευκτη την προοπτική της προσφυγής στην ένοπλη άναμέτρηση μέ την Τουρκία - ά-

13. D. Dostas, ό. π., σσ. 129-130 βλ. έπίσης, σ. 76.

14. Σύμφωνα μέ άνέκδοτα στοιχεία πού παρουσίασε ό Γιώργος Δερτιλής σε διάλεξη του στή Θεσσαλονίκη, τόν Απρίλιο του 1981.

ντέφασκε, ὡς ἓνα τουλάχιστο σημεῖο, μέ τήν ἀνάγκη γιά τή συνεπή ἐφαρμογή ἑνός προγράμματος ἐσωτερικῆς ἀναπτύξεως τῆς Ἑλλάδας. Θά ὀφείλε ὅμως, παράλληλα, νά προβληθεῖ καί ἡ ἀποψη ὅτι, χωρίς τήν ἐθνική ὀλοκλήρωση, κάθε προσπάθεια γιά τήν οἰκονομική ἀνάπτυξη καί τήν κοινωνική πρόοδο στά ἀσφυκτικά στενά ὄρια μιᾶς Ἑλλάδας διπλωματικά, πολιτικά καί στρατιωτικά ἀδύναμης, ἦταν καταδικασμένη νά ἀποδώσει πενιχρά ἀποτελέσματα. Ἡ ὀριστική ἐπιλογή ἦταν, πράγματι, τόσο δύσκολη ὥστε νά προβάλλει εὐλόγα τό ἐρώτημα ἂν οἱ ἐλληνικές κυβερνήσεις βρίσκονταν, κατά τήν περίοδο αὐτή, σέ δίλημμα ἢ, περισσότερο, σέ ἀδιέξοδο.

S U M M A R Y

Constantine Svolopoulos,

Constitutive factors and internal contradictions of Greek irredentist policy in the Nineteenth Century: the 1866-69 Cretan Revolution case.

With the examination of the position of the Greek government during the period of the Cretan revolution of 1866-69, an attempt is made to analyse the most important issue of Greek foreign policy in the 19th century. Was possible the liberation of the unredeemed Greeks still living under Turkish rule with the limited resources available to the Greek government? How did the political leadership of the country confront the inevitable dilemma, giving priority to military armaments or internal development? Lastly, what was the role of the great powers and how did they affect the formulation of a policy towards those critical issues?